

„MERT HÁT MÉGIS EGY POLGÁRLÁNY VOLTAM”

IN MEMORIAM H. SAS JUDIT

Az interjút Kovács Éva készítette Budapesten 2010. február-május között a 20. század Hangja Archivum és Kutatóműhely megbízásából^{1}*

SZERKESZTETTE: VAJDA RÓZA² ÉS KOVÁCS ÉVA³

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.2.91>

Zsidó kispolgári családból jöttem, [a felmenőim] ungváriak. Édesapám utazóügynök volt, egy nagyon energikus és izgatott lény. Érettségi táján valamiért összeveszett az osztályfőnökével, és egy barátjával együtt megfogták [az osztályfőnököt] és az Ung folyóba kicsit beletették. Ennek következtében apámat természetesen kizárták a gimnáziumból és az érettségiből is. Kereskedőcsaládból jött, ahol kellett volna leérettségizni. Na de hát, emiatt az ungi kaland miatt a dolog nem jött össze. Aztán átkerült Budapestre, és így lett utazóügynök, mert nem tudott továbbtanulni. Egy joviális polgár lett belőle. És elvette az édesanyámat, aki gyönyörű lány lehetett. Még öregasszonynak is gyönyörű volt. Ő egy zsidó rabbicaládba született, mégpedig, ahogy mondják, ez egy nagyon híres zsidó rabbicalád volt, az úgynevezett Jungreiszek.⁴ A nagypapám is rabbinak készült, de miután egy baromi életvidám ember volt, ezt nem nagyon folytatta. Életemnek meghatározó személyisége ez a Jungreis József nevezetű nagypapa. Volt neki egy száküzlete. És nagyon szeretett kártyázni. Amikor jól ment a kártya, akkor megvolt az üzlet, amikor rosszul ment a kártya, akkor eladódott az üzlet.

Nagyon meleg, szép emlékeim vannak a nagypapámról. Óriási figura volt. Mindig bibliai történeteket mesélt nekem, de meseként. Tehát nem hagyományokat: a hagyományokat azokat élték és még valamennyire élették velünk, [bár] pontosan tudták, hogy két emelettel följebb ez nem működik, de valahogy mégis belénk ivódott. Az egyik ilyen mese a sófár⁵ kürtje volt, amikor a zsidók körbejárták a zsinagógát és ha megfújták a sófár kürtjét, és fújták, fújták, fújták, akkor legyőzik az ellenséget. Na, most ez rám olyan hatással volt tizenéves koromban, azonosítottam Lehel kürtjével,⁶ szóval nem összetévesztettem, [számomra a kettő] egy volt: kürt, kürt, fújják, sófár kürtje, Lehel kürtje, és akkor minden jó történik. Ez úgy esett le nálam, mint valami forradalmi cselekedet. Hogyha megfújjuk a kürtöt, akkor minden megváltozik. És hát fújni kell. Sokkal később realizáltam, hogy tettem [ezt] magamévá, mint gondolkodásmódot. Mintegy személyiségvonást. A tenni akarást.

Na, ebbe a családba született az anyukám a két testvérével. Egy bátyjával, aki énekesnek készült, aztán újságíró lett, egy jó nevű újságíró anno, a két világháború között. És a Juliska nénivel, az én nagynénémmel, aki viszont egy kövér, rosszul sikerült, vagy – fogalmazzunk így – nem olyan jól sikerült [gyerek volt], akit már nem tudtak iskoláztatni. Tehát még az anyámat is iskoláztatták: polgárit és kereskedelmit végzett, ami óriási dolog

1* Lásd: <https://20szadhangja.tk.hu/szakmatortenet/h-sas-judit>.

2 Társadalomtudományi Kutatóközpont, Kutatási Dokumentációs Központ.

3 Társadalomtudományi Kutatóközpont, Szociológiai Intézet.

4 Vélhetően Jungreis Sámuelről van szó: Jungreis Sámuel Dávid halévi, rabbi, szül. 1837., megh. 1894. Előbb Deutsch Aharon Dávid balassagyarmati rabbinál tanult, majd innen Szofer Ábrahám Binjamin pozsonyi rabbi jesivájába került, 1868-ban elfoglalta a fehérgyarmati rabbiszéket, ahol haláláig nagy hírű jesivat vezetett (vö.: Magyar Zsidó Lexikon 1929:439).

5 A sófárt a *ros hasanakor*, a zsidó újév ünnepén fújják meg.

6 A legenda szerint Lehel kürtje Lélnek (más írásmód szerint Lehelnek), Árpád nagyfejedelem leszármazottjának, a kalandozó magyar hadak egyik vezérének kürtje. A magyar irredenta kultusz egyik lényeges eleme volt a két világháború között.

volt. [...] Az egész család [egy házban élt], a nagyszülők az első emeleten, Juliska néni és Ármin bácsi a második emeleten, mi meg a harmadik emeleten laktunk a mai István úton. Oda születtem én.

Apám nagyon olvasott ember volt, az István úti lakásunk tele volt könyvvel. Meg a pipatóriummal. A hét nagy részében nem volt otthon. Mint Willy Loman,⁷ ment a zsákokkal, könyveket árult. Amikor aztán hétvége volt, és otthon volt, akkor meg voltak a civil egyesületek. Többek között az Utazók Egyesülete. Hétvégén oda jártak, kiöltözve, apám szivarral a szájában, anyám gyönyörűen, nagy kalapokkal meg mit tudom én, mentek az Utazók Egyesületébe. Volt egy nővérem, aki huszonhárom évesen meghalt, közvetlenül a háború után. Mi ketten voltunk testvérek. Hat évvel volt idősebb nálam. A nővéremet [a szüleim el]vitték az utazók báljára, gyönyörű sárga taftruhában, amit én iszonyatosan irigyeltem. Miután hat évvel fiatalabb voltam, se taftruha, se bál, se semmi az ég egy világon.

Fura házasság volt a [szüleimé], olyan értelemben, hogy nagyon szerették egymást, az apám nagyon féltékeny volt az anyámra. Tehát rengeteget veszekedtek, rengeteg volt konfliktus, és miután az anyám volt a gyengébb, mindig az anyám volt az, akinek drukoltunk.

Az István úti egy ilyen körfolyosós ház [volt], lenn a földszinten ugye egy udvar. Laktak ott mindenfélék. Mellettünk például a harmadik emeleten egy királyi bankkerületi főigazgató. Tehát vegyes volt a ház. Ennek ellenére a sátoros ünnepekkor⁸ háncsokból meg pálmalevelekből meg mi a csudából, már nem emlékszem rá, az udvaron sátrat építettek. Már nem emlékszem, hogy hogy reagált a szomszédság, de hát nyilván eltűrte, mert az ott volt. Volt egy rossz élményem. Már nem emlékszem rá, hogy az milyen ünnephez kötődött. Volt valamilyen ünnep, ahol a kakast forgatták.⁹ A nagymama forgatta a konyhában a kakast, aki üvöltött. De hogy azt mért kellett, hogy milyen hagyomány volt, fogalmam nincs róla, nem tudom, csak arra a riadalomra emlékszem, hogy az valami rémes volt. A másik ilyen, ami nem ment a fejembe – és azt hiszem, nem kérdeztem meg a nagypapát, hogy meg ne bántsam –, hogy ugye szombaton nem szabad munkát végezni. Ennek következtében náluk, tehát ha lementem az első emeletre, akkor nem szabad volt csöngetni. Na most föl nem fogtam, hogy dörömbölni az miért kisebb munka, mint csöngetni.

Nagymama elegáns volt, gyöngyökkel, izével, minden. Ő zárkózottabb ember volt. Részben zárkózottabb, részben nem ő volt meghatározó. Szóval ez a furcsa, érdekes személyiség, [a nagypapa], ez volt a meghatározó. Nagymama intézte a háztartást.

Volt egy történet. Hat éves voltam, első elemista, és valamilyen oknál fogva a számárpadba ültettek. Rosszalkodtam. Na most ezt a számárpadot én nem mondtam el otthon. Úgy gondoltam, hogy ezt jobb, ha nem tudják. Az volt a menetrend, hogy vasárnap délelőtt az Andrassy úton korzóztunk. Én messziről láttam, hogy szembejön egy osztálytárs. És akkor úgy gondoltam, hogy kiderülhet ez a számárpad, tehát jobb, ha én mondom meg most. Ott, az Andrassy úton, ezt sose felejttem el. Nem volt divat a felpofozás, ez volt az egyetlen [alkalom], hogy az apám megpofozott. És nem a számárpad miatt, hanem mert hazudtam, vagy nem mondtam meg. Na most ez a pofon, ez felejthetetlen. Az Andrassy út közepén. Felejthetetlen pofon volt.

Nagyon büszke volt ránk az apám. Vannak képek: én egyéves, a nővérem hatéves. És [apánk] rettentő büszke. De miután nagyon keveset volt otthon, és nagyon korán meghalt, nem igazán ő határozta meg az életünk.

7 Utalás Arthur Miller Az ügynök halála (1949) c. színművére.

8 A *szukkót* (=sátoros ünnep a zsidó vallásban) hét napon át tart, zárásaként a nyolcadik napon a *Smíni aceret*, vagyis az őszi záróünnep követi. Több vidám vallási szertartás, sok ének és tánc kíséri az örömnünnepet.

9 A *Kapóró*, *kápará* engesztelést, engesztelő áldozatot jelent, *jom kippur* idején kellett a kakast előírt imák mellett a fej fölött megforgatni. A népszokás értelme az volt, hogy a bűnbánat hangulatába ringassák magukat a résztvevők, bár a rabbik már a 19. század végén elvetették e hagyományt (vö.: Magyar Zsidó Lexikon 1929:452).

Azon túl, hogy a könyvek meg azok a történetek meg a polgári életmód. Hogy ott az ebédlőben a nagy, ovális asztal, akkor még háztartási alkalmazott, a pipatórium. Ennek a léghőmérséklet megmaradt, persze, és nyilván hatott az emberre, de hát nagyon koránt elment. [Megbetegedett] a szívével. Infarktust kapott. Nem azonnal vitte el, az elsőből még úgy valamennyire rendbe jött, és akkor volt egy második, a kórház. Tőlem búcsúzott legutoljára. Az első zsidótörvény után kapta az első infarktuszát. Nem tűrte el a megaláztatást, a megkülönböztetést. Nem nyugodott bele a dolgokba. Nem tartom véletlennek, hogy az első zsidótörvény után így reagált a szervezete.

Édesanyám ekkor nagyon fiatal volt, és hát a legnehezebb éveiben. Ugye, ő egy úri asszony volt, vagyon, tartalékpénz ugye nem volt, úgyhogy beállt és biztosítási ügynökként dolgozott '44-ig, aztán tisztviselő [lett]. [A nővérem és én] mind a ketten a zsidó gimnáziumba jártunk. Ő volt a szép, a jó tanuló. Én magamat nagyon csúnyának láttam, és én voltam az abszolút lázadó, rossz tanuló. A nővérem leérettségizett. Egyetemre nem mehetett, a zsidótörvény kapcsán. Megtanult varrni. A nagynéném, ez a Juliska néni volt a varrónő. Egy ideig varrt. Aztán semmi nem volt a háború után. '45 végén meghalt [balesetben]. '43-ban férjhez ment, nagyon korán, tizenkilenc éves korában, és akkor [nemsokára] már született a Péter. Még az apám élt, mikor eljegyezték egymást. Tehát a gyűrűt még az apám [vette]. Nem volt már nagy esküvő. Olyannyira nem, hogy nem is emlékszem rá.

Apám halála után ahhoz a polgári jóléthez képest, amilyenben tizenhárom éves koromig éltem – háztartási alkalmazott, nagyon szép polgári lakás, pipatórium, mit tudom én, nyári nyaralás, szóval egy jómódú polgári család – egy nagyon szegény család lettünk. És én apa nélkül, egy ilyen nagyon lázadó gyerekként fogtam magam, tizenhetedik éves voltam talán, és otthagytam a gimnáziumot. Akkor kerültem valahogy a mozgalomba, és mozgalmi felbuzdulásból – ez nagyon komikusan hangzik – beálltam szövőgyári munkásnak. Ez valahol Erzsébeten volt. Az a kispolgári zsidó kislány odaállt a gép mellé. Vetélőnek hívták a gépen azt az izét, amit szippantani kellett. No, most otthon inni sem volt szabad a pohárból egymás után, ehhez képest ez borzasztó volt nekem. Csak arra emlékszem, hogy ott állok a szövőszék mellett, és az a szörnyű szippantás. És minden egyes szippantáskor hányinger. De azért én szippantottam és énekeltem a mozgalmi dalokat. El tudom képzelni, hogy azok a szövőgyári munkások mégis hogy tekintettek erre a valahonnan idecsöppent lányra. Ami érdekes volt, hogy már akkor sem volt szabad ilyen fiatal gyerekeknek éjszakai műszakban dolgozni, de estiben igen. Amikor nem délutáni műszak volt, akkor este tízre otthon kellett lenni. Volt akkoriban egy dal, hogy *„minden rendes úrilány alszik este tíz után, mert a randevúhoz épp elég a délután. Ötkor bárhová mehetsz, hatkor Óbudán lehetsz. Hétkor eldobhatod már a régi elveket, de a lényeg, hogy este tízkor otthon legyél”*. Ez egy marha jó kuplé, és akkor az anyám ehhez tartotta magát. Hogy minden rendes úrilány alszik este tíz után. Tehát amikor nem volt éjszakai [műszak], akkor nekem este tízre otthon kellett lenni.

A munkások a séta után leginkább a kocsmába mentek. Hát én úgy féltem az éjszakai emberektől, hogy azt el nem lehet mondani, de azért fölültem a biciklire és hazabicikliztem. Az anyám teljesen odavolt. És baromi okos asszony volt: nem letiltott, mert tudta, hogy velem azzal az éggel egy világon semmire nem megy, hanem azt mondta, hogy én nagyon rosszul tartom magam, menjünk el egy ortopéd orvoshoz. Elvitt az orvoshoz, aki azt mondta – aztán kiderült, hogy ezt előzőleg megbeszélték –, hogy én nyugodtan csináljam ezt a szövőnőiséget, de akkor számoljak azzal, hogy egy éven belül púpos leszek. Ez azért elég riasztó volt, úgyhogy ettől a púposági előrejelzéstől nagyon gyorsan otthagytam a szövőgyárat és visszamentem a gimnáziumba.

Hát a Korányi egy nagyon jó iskola volt. Egyébként Heller Ági ugyanoda járt, két évvel lejjebb, voltak közös tanáraink. Sokat kaptam én ettől az iskolától. Bár egyfolytában volt egy harc, mint mondtam, hogy én voltam a rossz tanuló, és a nálam hat évvel idősebb nővérem volt a „bezzeg” lány. '44-ben jártam a negyedik gimnáziumba,

de '45-ben érettségiztem le, mert közbejött sajnálatos módon ez az időszak. (...) Volt a nővéremnek a férje – őt nem hagyhatom ki –, aki tulajdonképpen az én pótapám volt. Persze sokkal fiatalabb, mint a saját apám. Egy Debrecenből jövő, nagyszerű építészmérnök. Azt a kultúrát, ami az én alapkultúrámmá vált, azt tőle kaptam. [Őt] '44-ben elvitték munkatáborba. Illetve Pesten volt munkatáborban, de a nálunk lakó albérlőnek sikerült följelentenie a nyilasoknál, és megkeresték és agyonverték. A háború után tudtuk meg [hogy agyonverték], mert az egyik főhadnagy, rendes ember volt, aki tanúja volt ennek, az a háború után megkeresett bennünket. És ő mondta el, hogy ki volt az, aki följelentette. (...) A sógorom szülei várták haza. Mi már tudtuk. Ők várták. Aztán meg már nem várták. Tehát a sógorom szülei sose tudták meg.

[A nővéremék kislánya], Péter, '43-ban született. És '45-ben a nővérem ment volna le ennivalóért egy teherautón, és a teherautót elütötte a villamos. Úgyhogy a nővérem ott, úgy halt meg. Péter két és fél éves volt akkor, mi neveltük fel. Ő az orvos fiam, Hajós Péter.

[A szövőgyári időszak] megerősítette bennem azt az akaratosságot, önállóságot, amire aztán egy vagy másfél év múlva nagy szükségem is lett. Tehát, hogy én tudok a saját lábamon állni. Mit tudom én, nagyon jól emlékszem rá, hogy '44-ben, mielőtt fölmentünk a Sváb-hegyre, és ott volt a csecsemő és az anyám, és akkor még nem tudtuk, hogy a sógoromat agyonverték, és én voltam az, aki ott álltam a szoba közepén és kierősszakoltam, hogy menjünk el hazulról. Tehát egyfajta személyiséghez egy plusz tartást feltétlenül adott. '44-ben – ez is novellába illő történet – Péter, ugye, másfél éves volt. És úgy hírlített, hogy van egy csecsemőotthon, ahol talán nagyobb biztonságban lenne. Valami súlyos bélhurutot összeszedett, és még akkor volt egy nagyon jó gyerekorvos, akihez a nővérem hordta Pétert. Még ahhoz el tudta vinni, és ott valamennyire kezelték, de [amikor] már nem lehetett, akkor nem tudom, kinek az ötlete [volt], vagy hogyan alakult, hogy ott [a csecsemőotthonban] jól el tudják látni. Valamilyen svájci Vöröskereszt csecsemőotthon volt. Aztán jött a nyilas terror, és anyám elment megkeresni, hogy visszahozza. [A városban] se én, se a nővérem nem mozogtunk. Az anyám mozgott, mert az anyám úgy nézett ki, mint egy *Grätchen* – szőke hajjal, kék szemek – és ő csillag nélkül [járt-kelt]. És amikor a Pétert ki akarta hozni, nem tudta, mert igazoltatták. Úgy került a téglagyárba.

Nekünk a nővéremmel ki kellett hurcolkodni a István úti, addigra már csillagos házból. Álltunk a kapuban, és jöttek a nyilas suhancok, hogy akkor ők elvisznek bennünket a téglagyárba. Én akkor – mint mondtam, nagyon hangos, lázadó, önkontroll nélküli fiatal lány voltam – elkezdtem velük üvöltözni, hogy engem lehet, de a nővéremet nem! Mert a nővérem csecsemője ott van a szomszéd házban. Hát nem volt ott a szomszéd házban, de elengedték. Engem meg tényleg elvittek, illetve el kellett masírozni a Bécsi úton a téglagyárba. Az egy komikus dolog volt. Éva nővérem a vállamra akasztott egy oldaltáskát, hogy abban ennivaló van. Volt is benne ennivaló, de jött egy nagy vihar. A téglagyárban beültettek bennünket oda, ahol a téglákat égették, és akkor próbáltam volna enni, de hát elázott az egész, úgyhogy azt már nem lehetett. Reggel *Appell*¹⁰ csináltak. Aki ott velem volt, a legtöbb Auschwitzban vagy más koncentrációs táborban vagy nem tudom, hol végezte. Mivel anyám nem jött haza a Péter kereséséből, volt egy olyan gyanúm – vagy nem tudom, hogy mondjam –, hogy hátha az anyám is itt van. Szóltam az előttem állónak, hogy adják sorba az anyám nevét. És ezen az úton visszakerült hozzám. Kiderült, hogy a tizenhat éven aluliakat és a hatvan év fölöttieket hazaengedték. Na most én már jól elmúltam tizenhat éves, az anyám nem volt még hatvan. Bebugyoláltam egy kendőbe, hogy öregebbnek nézzen ki. Én már akkor, ugye, szerelmes voltam, jegygyűrű volt rajtam. Eldobtam a jegygyűrűt, és eljöttünk. Hát, tulajdonképpen így éltük túl.

¹⁰ Létszámellenőrzés a koncentrációs táborokban, gettóban, munkatáborokban.

Akkor kezdődött a gettósítás. Amikor engem elvittek a stráfkocsival, mivel üvöltöztem, a nővéremet bevitték a gettóba. Engem a téglagyárból vittek be a gettóba anyámmal. Na, de ott is ilyen történetek voltak, hogy voltunk nem tudom, hányan együtt, és volt egy úgynevezett gyerekház. Az biztonságosabbnak tűnt. És én átmentem ebbe a gyerekházba, ahol egyszer csak közölték, hogy aki tizenhat éven felüli, azt elviszik. Én láthatóan tizenhat éven felüli voltam. A történethez hozzátartozik, hogy volt ott egy házmester [az István úti csillagos házban], a Balogh néni. És – ez még a téglagyár előtt volt – jött egy rendelet, hogy a tizenhat éven felülieknek be kell vonulniuk [munkaszolgálatba]. És onnan megszöktem, és ő beengedett. Tehát egy baromi rendes [nő volt]. Jöttek a nyilasok, és míg átfésülték a lakást, addig én ennek a [házmesterlakás] vécéjének az [udvar] felőli ablakából jöttem kifelé. Azt hiszem, aztán én visszamentem [a gyerekházba], és [később] valaki kihozott bennünket. Egy rokon. [Hamis] papírokkal kihozott bennünket. Akkor kerültünk a Sváb-hegyre.

Valamikor '45 végén visszajött a Sas Gabi nevezetű szerelmem. Akkor összeházasodtunk. Egyéves házasság volt, aztán gyorsan lemondtuk, mert kiderült egymásról, hogy mégse az igazi. Óriási nagy szerelem volt, nagy dunai evezésekkel, nagy dunai összeveszésekkel. Volt egy olyan, hogy összevesztünk, és én fogtam magam és átúsztam Gödnél a Dunát. Szóval ilyen viharos.

Hát, nagyjából ez a háború előtti történet. Úgy kezdtük a háború utáni életet, hogy miután nem volt ennivaló, akkor a vonatetőn, mint ahogy a József Attila versben van, elmentem mindenféle ruhák cserélése ügyében Szegedre. Vagy nem is tudom, valahova elmentünk, és tényleg mindenféle tojásra meg nem tudom, mi a csudára becseréltük a ruhákat. Jöttünk haza, és az egy felejthetetlen trauma volt. Egy oldalzsákban volt az összeszedett mindenféle finom sonka, tojás, micsoda, és a ház előtt tízlépésnyire elszakadt a válltáska, és rántotta lett a tojásból. Ezek ilyen picit [dolgok, de] egy ilyen nem felejt el az ember.

Egyébiránt a felszabadulást nem a pesti oldalon értük meg. A gettóban nem voltunk többet, mint tíz napot. És amikor kiszöktünk a gettóból – ez valami elmebaj – hárman, anyám, nővérem meg én, nem ismertük ki magunkat Pesten. Aztán igen, egy idő után. Pedig ez nem Auschwitz volt, nem Dachau volt. Akkor átjöttünk Budára, mert Budán voltak távoli rokonaink. Hogy is? '44-ben, igen. Pénzünk se nagyon volt, kivettünk egy szuterénzsobát. Anyám és a nővérem elmentek, akkor találták meg a Pétert, akkor hozták vissza. '44 decemberében, még karácsony előtt, tejért mentünk. A Sváb-hegy aljában valahol volt egy tehén. Oda mentünk tejért, és akkor megbeszéltük – már szóltak a katyusák –, hogy nem biztos, hogy életben maradunk: aki életben marad, az neveli fel a gyereket. Hát aztán azok mi lettünk.

És akkor bejöttek az oroszok. Nem! Mielőtt bejöttek az oroszok, laktunk ebben a szuterénben. És két megállóval följebb laktak azok a távoli rokonok, akiknek a kapcsán átjöttünk Budára. Én mentem föl. Még akkor a Gestapo nem tudom, melyik szállodában volt elszállásolva. És én mentem föl. Úgy voltam öltözve egyébként, mint ahogy túrázni jártunk. Mert az maradt rajtam. Bakancs, viharkabát, ami akkor, hogy mondjam, menő volt, a baloldali ismerősök vagy társaság [körében]. Mentem föl a fogással ezekhez az ismerősökhöz, vagy nem is, jöttem le tőlük, és fölszállt egy SS tiszt. Akinek, hogy hogy nem, miért, ne kérdezd, nagyon megtetszettem. És kérdezte, hogy hazakísérhet-e. Na, hát gondoltam magamban, te? Mondtam, hogy hát azt nem lehet, mert az én anyukám nagyon szigorú. Ismeretlen ember nem kísérhet haza.

Aztán bejöttek az oroszok, felszabadultunk. A háború utáni élet úgy kezdődött, hogy az Érmelléki utcában volt egy villa. Egy teljes kommuna költözött oda be: részben az én családom, részben aztán hazajött Sas Gabi, aki az első férjem volt, az unokatestvére és annak két unokatestvére, pluszban hazajöttek a sógorom szülei. [Először] volt ez a kollektíva vagy kvázi kommuna [a Sváb-hegyen]. Az egy ilyen gyülekezőhely volt. Tizenöt és húsz között voltunk ott. Aztán visszajöttek azok, akiké az [a lakás] volt, és akkor kaptunk lakást a Nyúl utcában.

Oda már csak mi mentünk. És aztán a Nyúl utcából lett a Fillér utca, és a Fillér utcából lett ez [Szilágyi Erzsébet fasor]. Ott egy ilyen, nem tudom, hány személyes kommunában éltünk egy évet körülbelül. Nagyon jó csapat jött össze: Vitányi Iván, zenészek. Egy világmegváltó csapat jött össze. Akkor alakult a MADISZ. Aztán onnan ide, innen oda ki-ki elszállingózott, és hát, elkezdte az életét. A nővérem, Péter meg én [ott maradtunk]. És oda nőszült be a férjem, „Bandi bácsi”,¹¹ jóval később. Az első férjemnek, a Sas Gabinak ügyvéd [volt] az apja. Az én apám mondta rá valamikor, hogy „békebeli rossz ember”. Na, most ez a békebeli rossz ember volt az apja. Patakon volt egy tanyája. És amikor ő [Gabi] visszajött Dachauból, akkor mi lementünk Sárospatakra, erre a tanyára azzal, hogy [ott] sokkal jobb körülmények [vannak]. Ott minden ennivaló volt Sárospatakon. És [Gabi apja] nem engedte meg, hogy küldjek haza. És Évi [a nővérem] ezért ment el ruhát cserélni kajáért. És így ment a villamos neki az autónak. Ezek ilyen nehezen feldolgozható [dolgok].

A továbbtanulás, hát nagyon nehéz volt. Anyám tisztviselő volt, a minimális keresetéből éltünk akkor hárman, mert már a nővérem meghalt: Péter, az anyám meg én. '47 végén, '48 elején olvastam egy felhívást, hogy a Györfly Kollégium (Papp 2002) elindítja az akadémiáját, oda lehet jelentkezni. Ez nekem borzasztóan tetszett. Ugye, ott a Kardos Laci¹² volt a főnök. A sógorom debreceni volt. És debreceniek voltak a Kardos Laci bácsiék. Az ő fia, Kardos Pándi Pál akkor már párttitkár volt az egyetemen. Ez egy három hónapos felvételi volt a Vasvári Akadémiára.¹³ Aztán az sose lett. Állati érdekes felvételi volt egyébként, mert nem a tudást, hanem a személyiséget [nézték]. Mindenféle feladatokat kapott az ember. Egyébként engem a Kardos Lacinak sikerült permanensen úgy szólítani, hogy Sas kisasszony. Mert hát mégis egy polgárlány voltam.

Nagyon érdekes hónapok voltak. Egyrészt egy egész másféle társasággal találkoztam. Maga ez a felvételi időszak is nagyon érdekes volt, mert a Györflynek nagyon más hagyományai voltak. Ott volt például Györfly Sándor,¹⁴ aki történész volt. Ilyen melák pali volt, sose felejttem el, előadott. És saját előadása közben elaludt. Úgyhogy, ez ilyen furcsa [volt]. Na, de jó közösségi élet volt. Jó és bizonyos értelemben riasztó. Mert az ember azt gondolná, hogy ez a kritika-önkritika, ez csak a Kommunista Pártban volt. Nem! A Vasvári Kollégiumban, a Györfly Kollégiumon belül is. És sose fogom elfelejteni, volt ott egy fiú, akire rákerült ez a kritika-önkritika ügy, és borzasztó szerencsétlen volt. Már nem tudom, hogy miért volt olyan szerencsétlen, de nagyon szerencsétlen volt. És én teljesen föl voltam háborodva, és kiabáltam, hogy hagyják ezt abba, ez azért egy békeszekció. Na, többek között ezért lettem én Sas kisasszony. Mert valami módon, nyilván otthonról hozva, mentalitásban nekem ez nem fért bele. Ugyanakkor nagyon sok élményt kaptam ez alatt az ottlét alatt.

Ott ismertem meg a „Bandi bácsit”. Mert ő is Györfly kollégista volt. Győrben érettségizett, fölkerült az egyetemre és a Györflybe került. Sose felejttem el, tulajdonképpen az én részemről az abszolút, hát nem tudom, hogy a szerelem vagy az odaadás vagy az odafigyelés, ezt most mindegy is, hogy minek nevezem, az akkor ébredt föl [bennem], amikor volt valami buli. Ami nem a kollégiumban volt, hanem az egyik kollégista lakásán. És ott volt valamennyi ital. Onnan mentünk haza a kollégiumba a „Bandi Bácsival”, és én elkezdtem volna az úton hazafelé mesélni neki, elmesélni neki a válásomat Sas Gabival. És azt mondta, hogy ne most. Mert most ittál, nem biztos, hogy holnap is el akarod mondani. Na, most én még ilyen emberrel nem találkoztam, úgyhogy ez valami olyan, emberileg valami olyan---. Na szóval, ettől kezdve aztán öt évig jártunk, mert ebben közben mindenféle volt. Tehát őneki volt egy nagy szerelme, az abbamaradt. Ami nagyon érdekes, azt talán ő mondta,

11 Hartai András (lásd <http://www.nekosz.hu/>). Az interjúban H. Sas Judit gyakran „Bandi bácsiként” nevezi meg a férjét.

12 Kardos László irodalomtörténész, [https://hu.wikipedia.org/wiki/Kardos_L%C3%A1szl%C3%B3_\(irodalomt%C3%B6rt%C3%A9n%C3%A9sz\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Kardos_L%C3%A1szl%C3%B3_(irodalomt%C3%B6rt%C3%A9n%C3%A9sz))

13 Vasvári Pál Akadémia (lásd: <http://www.nekosz.hu/hu/kollegiumok>). [Letöltve: 2022-06-14].

14 Lásd: <http://www.nekosz.hu/> [Letöltve: 2022-06-14].

vagy nem is tudom, hogy mondtuk-e: hogy elvileg, vagy hogy mondjam, nem elvileg, szociológiailag nagyon máshonnan jöttünk. És az az elképesztően furcsa, hogy ez a polgári zsidó család, amiben én felnőttem és az ő darnózseli parasztcsaládjá, annak az értékrendje – az értékrend alatt az emberi kapcsolatokat értem, tehát nem vallásosságot meg nem, nem tudom, micsodát –, az teljesen azonos. A szolidaritásuk, a család, teljesen azonosak. Ami szociológiailag szinte érthetetlen.

Az egy parasztcsalád volt. Mégpedig úgy parasztcsalád, hogy az édesanyjék, akik eredetileg darnózsелиek voltak – a nagymama, az úgynevezett Horváth lány volt – tehát a Horváthok azok ilyen középbirtokos család voltak. Az édesapja egy szegény családból házasodott be ide. [Nekik] is aztán egy tizenvalahány holdas [földjük volt] de [hozzá] öt gyerekük. „Bandi bácsi” nagynénjék, a mecsérik, azok gyerektelenek voltak. Úgy kerültek Mecsérre, a Füsiékhez: „Bandi bácsi” meg a húga.¹⁵ A háború alatt... Hogy is volt ez? Az érettségi után jelentkezett egyetemre. Fölvették, följöttek Pestre a Györfly Kollégiumba, és aztán innen vitték el egy, nem tudom, pár hónapra, nem olyan hosszú időre katonának. És utána úgy került vissza a kollégiumba.

[Amikor udvarolni kezdett nekem], már akkor az összes vizsgáit letette, de a diplomamunkáját még nem csinálta meg. Milyen szép történet! Én borzasztó harcos voltam a tekintetben, hogy szerezzem meg a diplomáját, és akkor elkezdte csinálni. Most jó lenne, ha emlékezne rá, de nem emlékszem rá, valamilyen szerkentyűt, nem tudom már, milyen szerkentyűt. Nagy volt a szerelem, és azt közölte, hogy ez a szerelem csak akkor lehet tartós, ha én ezt a szerkentyűt megértem. Na most, hát nekem körülbelül annyi műszaki érzékem van, mint egy cserebogárnak, de hát a szerelem mire képes, én akkor megértettem. Fogalmam nincs. Francis-turbina! A Francis-turbinát meg kellett értenem. Hát, öt percre megértettem.

Hát a mi esküvőnk, az kiváló volt a „Bandi bácsival”, mert az ’54-ben volt. Már ’48-tól együtt voltunk, de ’54-ben házasodtunk össze. És az úgy volt, hogy nekem, nem taggyűlés, hanem mit tudom én, miről, de el kellett kérdezned, mert valamilyen párt akármilyen, már nem tudom, hogy mi volt pontosan. És a „Bandi bácsi” meg a Marxista Egyetemre járt, neki is el kellett kérdezned. Úgyhogy mind a kettőnket elengedték az esküvőnkre.

Mikor összekerültünk a „Bandi bácsival”, attól kezdve Pétert abszolút mi [neveltük]. Ugye ma Péter tudja, hogy nem mi vagyunk a szülei, de ezzel együtt teljesen úgy [nőtt fel], mintha mi lennénk azok. Még a háború előtt az is hozzátartozott ehhez a baloldali – nem a szövőgyárhoz, de ehhez a baloldali túra, társaság, bakancs, kirándulás, izé [dologhoz], hogy az ember Montessori óvodába járattja a gyerekét. Én jártam Montessori óvodába hospitálni, és [akkoriban úgy gondoltam, hogy] majd óvónő lesz belőlem. És richtig a háború után én elmentem a Rákosi Gyereketthonba óvónőiséget tanulni. Ki is tanultam az óvónőiséget, és ott dolgoztam a Rákosi Gyereketthonban, és a Péter is odajárt a Rákosi Gyereketthonba (vö. Sváby 2013).

Hát ott aztán minden volt. Nagy emlékeim vannak onnan is, mert hát oda ugye kádergyerekek jártak. Nemcsak kádergyerekek, de zömében. Többek között ott volt a Révai gyereke. Délután az iskolás gyerekeknek volt egy tanítóbácsi. De a tanítóbácsi éppen nem tudom, hol volt, úgyhogy én voltam, a tanítónéni. Még előző nap a tanítóbácsinak a Révai beírt valamit, a tanítóbácsit rendre utasító szöveget. Minden gyereknek volt ilyen üzenőkönyve. És jött a Révai a gyerekekért másnap, és én nagyon letoltam a Révait – részben a természetemből fakadóan, részben nem tudtam, hogy nem szabad és nem illik –, hogy hát, hogy jön ahhoz, hogy a gyerek kezébe ad egy olyat, ahol a gyerek nevelőjét leszúrja? Semmi különös bajom nem történt.

A gyereketthon vezetője egy freudi pszichoanalízisben képzett Ganzel Irén nevezetű [nő] volt, [Ő volt] az igazgató, és a Pikler Emmi volt a gyerekorvos. Ez egy társaság... hát nem egy társaság, de hát mégis egy generáció [volt]. Nem is tudom, meddig voltam ott. Tán egy évet. Azért az is egy jó iskola volt. Nekem nagyon

¹⁵ A család történetét H. Sas Judit feldolgozta a Közelmúlt- Rendszerváltások, családtörténetek című tanulmánykötetben (2003).

rossz lett a felnőtt viszonyom az egész freudi pszichológiához – mert hát még a háború előtt, fiatal lányként, a sógoromtól kapott kultúraként az benne volt amúgy az ember kultúrájában –, és ennek egy adott motívuma a következő volt. A Rákosi Gyerekotthonban [volt] ez a bizonyos Ganzel Irén és voltunk mi, a tanulók, akik hát ott tanultuk az óvodapedagógiát. És volt egy lány, egy évfolyamtárs, vagy hogy mondjam, akivel együtt dolgoztunk, tanultunk stb., aki Dachauból jött haza. És a szülei, azok meg ottmaradtak. Tehát a szüleit gázba küldték. Ganzel Irén egy ilyen nyilvános analízist csinált, amitől szörnyűbbet el nem tudok képzelni. Kiderült – ez ott került, méghozzá, mondom, nyilvánosan napirendre –, hogy ez a lány nagyon-nagyon rossz viszonyban volt a szülőkkel. Nagyon nem szerette a szüleit. Akiket azonban elégettek. Ez mind ott jött föl. Amitől ez a lány teljesen tönkrement, nem is jött rendbe. Attól kezdve nekem ez az élve boncolás, ez---

(...)

Engem alapvetően mindig az irodalom és a történelem érdekelt. Főleg az irodalom. Irodalom-történelem szakon kezdtem a Bölcsészkaron és Szegeden diplomáztam. Nem is. Nem is egészen így volt. A pedagógia érdekelt, de nem úgy, mint az irodalom. A Pedagógiai Főiskolán kezdtem. És ott nagyon-nagyon jó tanárim voltak méghozzá. Onnan mentem át a bölcsészkarra, és elvégeztem a bölcsészkart, és nem tettem le a diplomát akkor, csak pár év múlva.

Még a Pedagógiai Főiskolán az egyik tanárom a Hegedűs Géza volt. Mivel nagyon szerettük egymást, és a Géza bácsi meg szerette volna, akkor már tanított a Színház- és Filmművészeti Főiskolán, és csábított, hogy menjek át. Én nagyon át is mentem volna, de igazán az irodalom érdekelt. Azzal együtt, hogy elképzeléseim szerint nem akartam irodalomtörténész lenni. Irodalom-történelem szakon végeztem és újságíró akartam volna lenni. Na de ez nem úgy volt, hogy én akarom vagy nem. Hát, ahogy mondtam, az esküvőnkre is engedéllyel mehettek. Újságíró szerettem volna lenni---. De ezt a párt nem engedte. [Ezt úgy tudtam meg, hogy] végzés után köteleztek rá, hogy a bölcsészkaron a Marxista Tanszékre menjek tanítani. Úgyhogy így lett a Marxista Tanszék. Aztán a Marxista Tanszékről kirúgtak '56 után, akkor jött az állásnélküliség, és aztán jött a Népművelési Intézet.

Volt a Marxista Tanszéken egy fiatal oktató, Sós Levente. Először ő kapta azt a feladatot, hogy engem rá kell beszélni erre a Marxista Tanszékre. Ezt ő tette is, én mondtam, hogy nem, ő mondta, hogy igen. Menjek ki, gondolkozzak. Ez egy értelmes és tulajdonképpen nagyon rendes srác volt. Egy-két évvel volt idősebb, mint én. És akkor, mikor végül oda kerültem a Marxizmus Tanszékre – hát az egy döbbenetes dolog volt, azt nem fogom elfelejteni, és nagyon jelentős szerepe volt az én későbbi mindenféle oktatói és előadói magatartásomban vagy tevékenységemben –, azt a kiváló feladatot kaptam, hogy a gólyabálon előadást kellett tartanom a NEP-korszakról. Hát én mindent elolvastam, amit csak lehetséges volt. Egyébként, visszatekintve, az egy baromi érdekes korszaka volt ennek az egész korai szovjethatalomnak. Szóval előadást kellett tartanom a NEP-korszakról, és én el nem tudtam képzelni. Leírtam az előadást, ától cettig leírtam. Gondoltam, majd fölolvassom. És azt mondta nekem a Sós Levente, hogy nem, hazamész, megtanulod és elmondod a tükör előtt. És akkor hazamentem, megtanultam, papír nélkül tudtam, elmondtam a tükör előtt. Neki is el kellett mondani. És akkor beállított, mint [egy] színpadi előadásra, hogy gesztikuláljak. Mint a színpadi előadásra, úgy vezette be Sós Levente az én első előadásomat a gólyabálba a NEP-korszakról. Ezek nem nagyon felejthető dolgok. Az, hogy nem lehet papírból előadni, pedig akkortájt sokkal többen adtak elő papírból. Sokkal többen. Azt akarom ezzel valahogy érzékeltetni, hogy a különböző emberek nagyon összetetten hatnak az emberre. Mert ugyanakkor, amikor Sós Levente volt az, aki engem odakényszerített a Marxizmus Tanszékre az én újságírói vágyaimmal, valamire meg is tanított. A Marxista Tanszéken olyan botrányaim voltak, ami ma már egy vicces dolog, hogy

pártfegyelmit kaptam, mert a szobámat nyitva felejtettem, és az asztalon maradt egy Marx könyv. Most ez, hogy is mondjam, nem érthetetlen, mert abszolút érthető, csak nem racionális összefüggésekkel.

Volt egy rémes, na az is egy meghatározó történet. Molnár Laci, ő volt a tanszékvezető. [Tőle] kaptam fegyelmit azért, mert a Sztálin könyv nyitva az íróasztalomon maradt a szobámban, amikor nyitva hagytam az ajtót. Az ember nem hagyja nyitva az ajtót. Nem tudom. Jön az ellenség. És fegyelmit kaptam azért is, mert akkor már a „Bandi bácsi” udvarolt nekem. Hogy én egy megbízhatatlan középparaszt fiával vagyok szerelemben. Mikor ezért fegyelmit kaptam, végigzokogtam a villamost és zokogva értem haza. És azt mondtam zokogva otthon anyámnak és Bandinak – hogy miért mondtam ezt, arra már nem emlékszem, csak a történet folytatása miatt nagyon fontos –, hogy csak azt szeretném megérni, hogy egyszer bemegyek egy üzletbe, és ő, a Molnár Laci árul nekem valamit.

Alig telt el néhány év, anyámmal kimentünk a Farkasréti temetőbe a nővérem sírjához. Volt ott egy kis bódé, ahol virágot árultak. Bementünk, hogy virágot vegyünk a nővérem sírjára. És a pult mögött áll egy ember, azt mondja, hogy kezét csókolom, mit tetszik parancsolni? És az ott ő volt, a Molnár Laci. Valamilyen szövetkezetben dolgozott akkor [’56 után]. Amikor azt mondtam, hogy látnám [eladóként], akkor azt hittem, hogyha ez bekövetkezik, én boldog leszek. De nem voltam boldog. Nagyon rosszul éreztem magam.

Vannak nagyon jó emlékeim [is a Marxista Tanszékről]. Állítólag én egy okos kislány voltam. És ennek következtében, meg gondolom én, azért is, mert, ahogy mondtam, megmaradt ez a polgárlány fizimiskám, két helyre osztottak be szemináriumot vezetni. Az egyik, az egy egyetemista tanszék vagy csoport volt, a Heller Ágiék csoportja: Heller Ági, Fehér Feri és még nem tudom, kicsoda. A másik csoport egy tanári csoport volt, történészek. Az ember azt várta volna – máig sem értem –, hogy engem ott kicsináljanak. Nem [így történt]. Még a Heller Ágiék csoportjában sem [következett ez be], amelyik, hát, nem volt nagyon kíméletes társaság. Nem tudnám pontosan visszaidézni, csak azt gondolom, hogy nem lehettem nagyon nagyképű. És valahogy ebben a nem nagyképűségben benne volt az is, hogy hát ti is tudjátok azt, hogy én tudom. Valami ilyesmi.

Volt egy szerencsém egyébként, ami egészen ’56 utánig működött, hogy egy ideig ennek a Marxista Tanszéknek a vezetője aztán már nem a Molnár Laci volt, hanem a Mód Aladár.¹⁶ És a Mód Aladár engem nagyon szeretett. Sokra tartott és szeretett. És nyilván sokat tanultam is tőle, szóval lehetett tőle tanulni, azzal együtt, hogy a Mód Aladár kommunista volt. De azért ő egy elfogadott történész volt. Mikor aztán engem ’56 után kirúgtak az egyetemről, a Mód Aladár próbálta elintézni, interveniált, hogy ne. Nagyon sok értelmes tapasztalatot lehetett ezzel együtt szerezni. Ugye a kuláküldözések időszakában, amiben mi benne voltunk. Már mint a „Bandi bácsi” családja. De ezt nem tudták énrólam ott ugye tanársegédként, hogy ki az én családom. És tényleg jó viszonyba kerültem a nálam alig fiatalabb gyerekekkel. Jöttek hozzám mesélni, [hogy] mi történik a szülőikkel.

Aztán ’56-ban jött, hát, a mi kilépésünk vagy kiábrándulásunk, így fogalmaznék. Kilépés nem a pártból volt, hanem a világképünk [hullott] darabokra. Az ’53-tól kezdődött. Nagyon sok dolog tudatosult ’53-ra. Hogy miben hittünk, miben élünk. Nagyon sok minden. Többek között a tanítványok történeteivel és a „Bandi bácsi” gyártörténeteivel. ’53-ra kialakult ez a mi szembefordulásunk annak ellenére, hogy benne voltunk a pixisben. A pixisben, ahol emberi kapcsolatok születtek, és az emberi kapcsolatokból történetek. Azon túl, amit az ember saját maga látott a két szemével. Nyilván ez egy folyamat volt. Amíg az ember szembefordult. De a folyamatnak ezek voltak az etapjai.

¹⁶ Mód Aladáról ld. Romsics 2011:347–355.

Az egyik kollegám, aki aztán '56 után börtönbe került, Hegedűs B. Andris¹⁷ is ott tanított [a Marxista Tanszéken]. A Hegedűs Andrissal készültünk egy előadásra. – Az első férjemnek, Sas Gabinak volt egy nagynénje, a Lukács Kató. Lukács Kató egy mozgásművész volt, a férje pedig költő, Lukács László,¹⁸ aki Borban halt meg '44-ben. És én a Lukács Katóhoz jártam mozgásművészetre, gyógytornára, még a háború előtt. A mozgásművészet akkor egy ilyen baloldali izé volt, mint az óvoda és a napközi. Hozzájuk jártam, és általuk nagyon érdekes kapcsolatokat is [teremtettem] művészekkel. Mondom, a férje költő volt, egy egész jó költő. És mondom, rajtuk keresztül képzőművészekkel, költőkkel kerültem [kapcsolatba]. Na most Lukács Kató, egyébként egy mándoki nagybirtokos zsidó család sarja volt, [mégis] ők már a rendszerváltás előtt kommunisták lettek. Tehát már ott ért engem ez a hatás. A háború végén az első férje meghalt. A második férje, Horváth Imre, egy ideig külügyminiszter volt a Rákosi rendszerben. [Ő] lett a második férje. És nekik itt volt a lakásuk, két utcával följebb. És a Hegedűs B. Andrissal a Lukács Katóéknál álltunk a teraszon. Valami előadásra készültünk, amikor meghalt a Sztálin. És vigyázzba álltunk. Nem tudom, sírtunk vagy nem sírtunk, de mindenesetre még sikerült vigyázzba állnunk, és ez a Lukács Katóéknál volt. Nem miattuk álltunk vigyázzba. Magunk miatt álltunk.

Sztálin halála után nagyon rövid idő telt el, ami a kiábrándulás időszaka volt. [Ebbe] már ugye nagyon sok minden belejátszik. Mert az egyetemen is megindult egy erjedés. Tehát nemcsak a diákok, hanem Heller Ági, Fehér Feri, mit tudom én, szóval megindult egy erjedés. És ez, hogy az '53 és '56 közötti időszakban tulajdonképpen mik voltak azok az etapok, amik aztán már a Petőfi-körhöz¹⁹ vittek, [annak] a részleteire az ember már nem nagyon emlékszik. De hát akkorra kiderültek dolgok. Aztán Sztálin halála után, ami meg az itthoni [helyzetet illeti], hát az ember megélte tulajdonképpen – akkor is, ha nem tudatosította – a diktatúrát. Mondom, hogy nekünk azért ott volt a Darnószeli.

Azért ez benne van a feleszmélésben, vagy hogy mondjam. Lent voltunk Mecserén, és lent voltunk Darnón. És a mecseri Füsi papának a „Bandi bácsi” felmondta, még az ötvenes évek elején, hogy föl kell ajánlani a földet. Be kell vinni a termelőszövetkezetbe. Füsi papa okos ember volt. „Igazad van, fiam”, [mondta]. A hartai nagypapa azt mondta, hogy „a földet? Na, azt nem!” Ők húzták a rövidebbet.

Na most azt mondanám még [el] erről az időszakról, hogy tulajdonképpen mi borzasztó szegényen éltünk. Aztán '56 után egy darabig még szegényebben, mert állás nélkül voltunk. Az egyetemi fizetés nagyon kicsi volt. Nagyon szegényesen, nagyon rosszul étkeztünk. Az anyám mindenfélét kitalált: sárgarépa reszelve citrommal. Szóval kitalált mindenfélét, de ezzel együtt, azért [ha] összehasonlítom a későbbi [időszakokkal], nem összehasonlítható. Mert úgy egymásra rakódott a történelem és benne az ember sorsa.

'60-ban halt meg az anyám. És én nem tudtam abban a lakásban maradni. Még ez a Nyúl utcában volt, és akkor költöztünk a Fillér utcába. Volt egy rekamié, amit nem volt pénzünk áthúzatni. Le volt takarva egy kartonnal, és én mindig azt mondtam, hogy az előkelőék is letakarják ilyen kis kartonnal, mindenki azt hiszi, hogy valami nagyszerű huzat van alatta. De aztán, mikor költözködni akartunk, akkor elhatároztuk, hogy most áthúztatjuk a rekamiét. És jött egy kárpitós bácsi, aki áthúzta a rekamiét, de azon kívül hittérítő volt. Szombaton dolgozott ott, és a „Bandi bácsi” jött haza munkából, és elkezdte téríteni. Na, most akkor a „Bandi bácsi” azt mondta, hogy ilyenkor szombat délután lefekszik. Legyen szíves a feleségét térítse tovább. A felesége pedig aznap vett egy kiló disznóhúst sok zsírral, hogy a pecsenyészírból lesz a szűkösebb napokra. És az föl volt téve a konyhában, és a teraszon [Bandi] rám hagyta a térítő embert. Egyszer csak valami iszonyú bűz támadt. Oda[lett]

17 Lásd: http://www.rev.hu/ords/f?p=600:2:::P2_PAGE_URI:eletrajzok/hegedus [Letöltve: 2022-06-14].

18 Lásd: [https://hu.wikipedia.org/wiki/Luk%C3%A1cs_L%C3%A1szl%C3%B3_\(k%C3%B6lt%C3%B6s\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Luk%C3%A1cs_L%C3%A1szl%C3%B3_(k%C3%B6lt%C3%B6s)). [Letöltve: 2022-06-14].

19 A Petőfi kör vitáiról lásd: A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján (1989–1994).

a disznóhús és az összes zsír. Na, most, hogy mondjam, az ember erre emlékszik, hogy ez milyen trauma volt. Az a pecsenyezsír, ami napokra lett volna, az szénné égett.

(...)

A sógorom, Lackó, nagy hatást tett rám, a vándorkóruossal, a népiekkel. [Neki köszönhetően] magammal hoztam azt, amit Bandi a családja, a faluja életéből hozott magával, és amit a kollégium '42-től a baloldaliságról, a társadalomról, a parasztsorsról, a népi kultúráról benne tudatosított. Ami az én kelengyémbe került az európai kultúráról, az elsősorban Lackó jóvoltából volt. Bandi [mindezt] megkapta a Bencés Gimnáziumban, éppen úgy, ahogy a Győrffyben. Még a háború előtt tanult Markos Györgytől. Én is. Később Hegedűs Gézától [is], mind a ketten. Mód Aladártól, Méreitől (vö. K Horváth 2022). *Méreiék jó barátaink voltak*, Feri is meg a Vera is. Vagy a kollégiumban a franciát tanító Szabolcsi Miklóstól. És ezek a források kereszteződtek is, hisz a Markos Gyuri bácsi engem is tanított még a háború előtt a Vasasban, később Hegedűs Géza és Mérei a főiskolán.

Az én két igazán jó barátnőm [közül az] egyiket úgy hívták, hogy Szántó Judit. Velem együtt tanított az egyetemen. A Szántó Ernő bácsi, akit mi úgy hívtunk, hogy Ernyő bácsi [a háború előtről] olyan mértékig gazdag volt, és egy nagyon kulturált tőkés, hogy ilyen mecénatúrája volt. Tehát művészeket segített. A Sváb-hegyen volt egy villájuk. A zsidótörvények kapcsán az Ernyő bácsi megkommunistásodta magát. Meg a felesége, az Erzsike néni. Ezek a figurák azért érdekesek, mert a történelem figurái. Erzsike néni volt az első magyar reformkönyv szerzője. Reformtáplálkozásról [írta]. Tehát miközben tőkésék, gazdagok [voltak], de azért avantgard kultúrateremtők [is]. Tehát az egyik barátnőm az ő lánya volt, a Szántó Jutka. A másik barátaink, akikkel a barátság szintén úgy kezdődött, hogy az egyetemen együtt tanítottunk, a Csanádiék voltak. Csanádi Gyuri a férj, az egyetem jogászprofesszora volt. A felesége, Mimike meg velem együtt tanított az egyetemen. Tulajdonképpen ő volt jó barátságban Hegedűs B. Andrissal, és így került aztán ez a hármas így [össze]. Na, ők voltak a legjobb barátaink. Azzal együtt, hogy a Gyuri egy ilyen naiv ember volt, aki végtelenül rácsodálkozott mindenre, hogy miért olyan rossz a rossz, és szerette volna a hitét megőrizni. Hát aztán már nem sikerült.

Tehát érett, érett ez a szembenállás, és akkor ugye jött a Petőfi-kör. A barátaink – Csanádiék, a Hegedűs Andris meg az összes barátunk, aki volt – azokkal elkezdünk járni. Mi minden Petőfi-körön ott voltunk. Még nem voltunk olyan szoros barátságban, de ott már a Nagy Tamás²⁰ is előadott mint közgazdász. Na most ezek a Petőfi-köri együttlétek, ezek ilyen – hát, nehéz visszaadni a hangulatát annak, aki nem volt ott – ezek ilyen forradalmi hangulatú együttlétek voltak, egymásra találtak az emberek. Én nagyon régről [ismertem] Gál Évát, a Litván Gyuri feleségét, akivel együtt jártam az oskolába. Hát a Litvánékkal is. Szóval egy kör alakult ki. Hát, hogy mondjam, az egy szocializációs út volt. Jobbitani szerettünk volna a saját sorsunkon és az országén. De, mint tudjuk, a pokol kapui jó szándékkal vannak kikövezve. És hiába a jó szándék, süketek voltunk a kékcédulás választásokon, de süketek voltunk Rákosit hallgatva [is]. [Míg csak] fel nem ébredt bennünk a kétség, a kételkedés. Az első három évben még talán nem volt tisztán látható mindez, ami bekövetkezett, vakságunk még további öt évig, '53-ig tartott.

Hogyan hatott ránk a történelem a mi történetünk kapcsán, a mi baloldalunk, baloldaliságunk a kritikátlanságra? A baloldaliság egyre nyilvánvalóbban az emberi jogok fontosságát, a mindenféle diszkrimináció elítélését, a demokratikus kontrollok megvalósítását, a szegények és megszorítottak melletti kiállást [jelentette]. A [bal]oldali diktatúrával való szembefordulást, minden kizárólagosság elítélését stb. stb. Kritikai gondolkodást. A megújulás periódusa az '53-tól '56-ig tartó időszak volt. '53-tól, Sztálin halálától Nagy Imre

²⁰ Lásd: <http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/kislex/biograf/nagy.htm>. [Letöltve: 2022-06-14].

első népelnökségétől kezdett lényegében változni a világ. '53 sűrűjéből. Mi az '53? Munkásfelkelés Berlinben. Berija letartóztatása.

A Petőfi-körbe tulajdonképpen a baloldali értelmiség járt. Akinek a szeme kezdett felnyílani. Minden előadás a gazdaságról, az újságírásról, az irodalomról [szólt]. Alkalom volt arra, hogy az akkor már tisztábban látók, mint mondjuk a Déry, elmondják azokat a történeteket, amikről az ember nem tudott. Na most a hasonló gondolkodású embereknek hasonló volt a reakciójuk. Hogy „*te jó Isten! Vakok voltunk.*” Az ember kivitte ezt a tudást [az egyetemre]. Ugorva egyet, '55–'56 körül már az egyetemen, ilyenek voltak a felszólalásaink. A Fehér Ferié, az enyém, a Heller Ágié. Nem véletlenül zártak ki aztán az egyetemről.

A forradalomban túl sok szerepem nem volt, mert '55 és '56 között leginkább kórházban voltam. Október 23-án is. Kaptam egy májfertőzést, és aztán szó nélkül sárgultam. [Előtte valamikor] volt egy ilyen pártcsoporthétekezés. Akkorra már az első Nagy Imre beszéd elhangzott. És ezen a pártcsoporthétekezleten támadták a Nagy Imrét. És én akkor már minden tudásom birtokában támadtam a Rákosit és védtem a Nagy Imrét. Tehát az ember akkor már abszolút úgy érezte, hogy ezt ki kell mondani! Mert ha eddig vak voltam, süket voltam, és nem mondtam, és pártfegyelem volt és nem tudom, micsoda, hát akkor ki kell mondani! Tehát az én pártfegyelmem már a Nagy Imre ügyel volt kapcsolatos. Azt nem mondom, hogy tudtam, hogy ezért mi fog járni. Végző soron az járt, hogy kirúgtak az egyetemről. Adminisztratív a forradalom után.

Ehhez tartozik, hogy [még valamikor '56 előtt] lementünk – mert már akkor sejtettük, hogy mikor hallgatnak le, mikor van a lehallgatás a lakásban – tehát lementünk a „Bandi bácsival” a Szilágyi Erzsébet fasorba, és kötöttünk egy egyezséget, hogy mindenki tovább tartja az álláspontját, [akkor is, ha] elbocsátják. Soha nem teszünk egymásnak szemrehányást. Nem is tettünk. Szóval tartottuk a megállapodást.

A kirúgásom után azt a tanácsot kaptam, hogy menjek be a minisztériumba, és hát mondjam el, hogy hát mért is, vagy hogy. És én tényleg bementem. Az elvtárs azt mondta nekem, teljesen cinikus módon, hogy most nem tud semmit se csinálni, de ne izguljak. Változni fognak a dolgok és én vissza fogok kerülni. Akkor jött az az időszak, hogy én állás nélkül voltam. Egészen a Népművelési Intézetig, '58-ig. Két évet. És ebből egyet a „Bandi bácsi” is állás nélkül volt. Mert ő meg előzetesen a MOM-ban volt, és ott azt terjesztették róla, hogy '56-ban elásta a párttagkönyvét. És akkor bemutatta a párttagkönyvét, ami nem volt elásva, de ezzel együtt kirúgták. Tehát volt egy időszak, ő hamarabb helyezkedett aztán el, az Elektroakusztikai Gyárban.

Pluszban még a kettőnk állásnélküliségéhez jött a következő, hogy nekünk egy nagy lakásunk volt a Nyúl utcában, és hát azt nem tudtuk fönn tartani. '55 végén, '56 elején elkezdtük átépíttetni, hogy leválasszuk az egyik felét, és abból lett egy külön lakás, hogy fönn tudjuk tartani. Szét volt rombolva a lakás, amikor jött '56. Anyám kórházban volt, fiunkat, a Lackót leküldtük – volt két és fél éves – a sógornőmhöz, mivel nem volt hol laknunk. Péter, [aki] olyan tizenhárom éves [volt akkor], a nagyszüleinél volt. Szét voltunk rombolva. Úgyhogy kiváló kis időszak volt.

Aztán egy ideig Szántó Jutka barátnőméknél laktunk. Akkor már nem tanítottam, szóval már nem járhattam be az egyetemre, de a fizetésemet még kaptam. Aztán utána mind a ketten korrepetáltunk. Hát az, az remek volt, a Latabár, szegény Árpád, tehát az idősebb Latabár lányát korrepetáltuk, aki aztán tüdőszerecsétlenségben meghalt. Én korrepetáltam magyarra, latinra, történelemre, a „Bandi bácsi” matematikára, fizikára. Több gyereket korrepetáltunk mindenféle. Akit értünk. Így [kerültünk] közelebb [egymáshoz] Nagy Tamással, mert az ő Muli lányát is korrepetáltuk. Szóval egy ideig abból éltünk.

Aztán Bandi összetalálkozott '58 elején egy kollégista társával, aki kérdezte, hogy mi van velünk. És akkor „Bandi bácsi” mondta, hogy hát ő most már dolgozik, de én állás nélkül vagyok. És azt mondja ez a valamikori Györffy kollégista, hogy hát hívjam én föl a Népművelési Intézetben a Meduka elvtársat.²¹ Hátha az én bölcsész diplomámmal tudnak nekem valami állást kreálni. Ez a Meduka elvtárs akkor a Népművelési Intézet igazgatója volt, korábban pedig a Sztálin Akadémiának volt a vezetője. Na most nekem ez a Sztálin Akadémia és a Meduka elvtárs, ez maga volt a félelem. De föl hívtam a Meduka elvtársat, és kértem, és a titkárnője mondta, hogy kapcsolom. És azt hallom én, hogy „Erőt, egészséget!”. A következőt voltam képes válaszolni, hogy itt a Sas Judit elvtársnő beszél. Ezt se fogom elfelejteni. Akkor már ott dolgozott a Sipos Zsuzsa, és az ő férje Györffy kollégista volt. Zsuzsával aztán én nagyon jó barátságba [kerültem]. Részben az ő segítségével végül kaptam állást a Népművelési Intézetben. És az megalapozta a szociológusi pályámat. Egyrészt jó társaságba kerültem. Nem a Meduka elvtárs volt a jó társaság, az szörnyűség volt. Hanem velem szemben ült a másik íróasztalnál a Józsa Péter. És akkor jött át a Színház-történeti Intézetből fiatal kutatóként a Somlai Peti. Tehát ott volt a Sipos Zsuzsa, a Józsa Péter, a Somlai meg én. Hát ez nem volt rossz társaság. Szóval furcsán összeérnek ezek a sorsok, szálak.

Mikor az első tanulmányomat írtam, akkor megmutattam a [Somlai] Péternek, aki egy kurva okos pali volt. Elolvasta, és ha jól emlékszem, azt mondta, hogy akkor induljunk. Hát én addig nem foglalkoztam semmiféle tudománnyal, tanítottam, de [nem írtam]. [Somlai azt mondta,] ez egy nagyon jó képességű háziasszony munkája. De nem bántóan. Hanem aztán sorra veszi, hogy miért. Na, és rögtön azt a feladatot kaptam, ami meghatározta a későbbi szociológiai pályámat, hogy kutassam fel a két világháború közötti magyar népművelés történetét. Na most én ehhez rengeteg levéltári mindent át [kellett nézmem]. A két világháború közötti magyar kultúra, népiek és szociológiai és mit tudom én [milyen ismereteket]: én ezt ennek az ötletnek köszönhetem. [Ami] meglepő volt: nekünk a Horthy-korszakról csak negatív [képünk volt]. – Az, hogy a Horthy-korszak csak negatív, az azért nem igaz, és ez eléggé kiderült ebből a kutatásból.

'60 körül alakult a [Szociológiai] Intézet. Ugye Hegedüs Andris²² volt az igazgatója, Györffy kollégista volt egyébként. De talán nem az Andris hívott. Valamivel előttem került oda a [Losonczi] Ági. Utánam jött a Heller Ági, ha jól emlékszem. Akkor még se a Hegedüsnek, se a Losonczinak, se a Heller Áginak nem volt kutatási tapasztalata. Fiatal emberek voltak, hát honnan lett volna? [A szociológiát] meg abszolút nem tanultuk. Egyikünk se. [Losonczi] Ági is irodalom szakon végzett. Heller Ági filozófia-esztétikát végzett. Hegedüs közgazdász volt. Énnekem a másik szakom történelem volt. Szóval nem létezett a szociológia. Senki nem volt ott. Lőcsei Pali került aztán oda, de hát ő se. Hegedüs például a Lőcsei Palinál gyűjtötte az üldözött embereket. Tehát akikkel valami probléma [volt]. Nemcsak a kiábrándulás, az ötvenhatosság [állt a háttérben], hanem kinek-kinek valamiféle társadalomtudományi indíttatása volt. Hegedüs Moszkvából jött vissza közgazdászként, és viszonylag hamar nagyon mély krízisen esett át a saját politikai útját illetően. Amit most fogok mondani, az később volt már, mint az intézeti igazgatósága. Főnt járt nálunk. Hozzám jött, mert „Bandi bácsi” nem volt otthon, és én rákérdeztem, hogy volt ez a te miniszterelnökséged? És nagyon őszintén és nagyon drámaian elmondta, hogy őszintén hitte, amit, tehát egy percig nem akarta magát úgy föltüntetni, mintha [nem ő hívta volna be az oroszokat].

Akkor kezdtük tanulni [a szociológiát]. Illetve az egyetlen, aki tudott [már valamit], volt egy nagy olvasottsága, az a Józsa Péter volt. [Ő] az ELTE-n volt, kultúraszociológiát tanított. Egy társadalmi látásmód van, és még senki se volt szociológus. Olyanok voltak ott, [mint] Zsille Zoli, aki egy nagyon furcsa figura volt egyébként szegény, borzasztó. Praktikusan mindenki valahonnan a társadalomtudomány közeléből jött, de hát

21 A Magyar Népművelődési Intézetről lásd: Halász 2006:22–26.

22 Az intézet történetéről lásd Szabari 2020.

nem volt szociológia. De létrehozták a Szociológiai Kutatócsoportot. Nem intézetet. Olyanokból, akiknek volt valami társadalmi [érdeklődése].

Az első kutatás a Heves megyei vizsgálat volt. Kitaláltuk, tulajdonképpen minimális tudással – akkor persze mindenki elkezdett vadul olvasni –, hogy különböző témákban megkutatjuk, hogy hogyan gondolkodnak az emberek különböző dolgokról. Heller Ági a zsidó kérdésről. Én az irodalommal való viszonyról. [Losonczi] Ági, a zenével [kapcsolatban]. Vagy tízen [elmentünk] három Heves megyei faluba. Mindenki kidolgozott valamit, hogy mit akart megtudni. [Úgy gondoltuk,] hogy az a szociológia, hogy elmegyünk interjúkat csinálni. Valamennyit olvasott nyilván mindegyik[ünk], alap dolgokat.

Nekem egyébként maradandó élményem volt ez a Heves megyei három falu, mert ott találkoztam például azzal, hogy falu végén nem kurta kocsmá, hanem falu végén a legutolsó házban egy öreg házaspár. A bácsi osztrák, a Monarchia hadseregében volt őrmester vagy valami hasonló, a néni meg a néni volt. A bácsi beteg volt, és a paszományra rá, úgy feküdt az ágyban. A néni meg nem mert. És én elkezdtem tőlük kérdezni irodalomszociológiai [vonalon], mert engem a befogadás érdekelt. Az érdekelt, hogy hogyan dolgoznak föl egy regényt. Na most olvastak, mint kiderült, mert az egri piacon ponyváról lehetett fillérekért venni a klasszikus regényeket. Hozzá tartozott az akkori kultúrához. Kiderült, hogy ilyen ponyvából olvasták a Karenina Annát és a Svejket. Na most ennél nagyobb győzelem, hogy a falu végén Karenina Anna és Svejki! Nem voltam szociológus még, de okos kislány voltam. Tehát azt kérdeztem, hogy ez így gyönyörű, hát ez fantasztikus. És hát, hogy tetszett a Karenina Anna? Erre az volt a válasz, hogy végigsírták a Karenina Annát. És miért tetszettek sírni a Karenina Annán? Hát, azon a szegény férjen, hogy ez a gaz kurva hogy megcsalta. És hát tulajdonképpen kikötötték volna. Mármint a bácsi kikötötte volna. [És] kikötötte volna a Svejket [is]. Na most kell neked ennél jobb szociológia?

Nem olyan bonyolult [a szociológia], ha valamilyen szemlélettel hozzányúlsz ahhoz, hogy az emberek miről mit mondanak. Aztán persze az ember elolvasta a szakirodalmat, ami irodalomszociológiából, szociológiából németül, angolul megjelent. Szóval megtanultuk, de igazán úgy tanultam meg, hogy „*min tetszett sírni*”. Meg kikötötte a Svejket, mert egy tisztességes Monarchia őrmester kikötötte a Svejket. Akkor rájössz arra, hogy ha irodalomszociológiát csinálsz, akkor nagyon rossz [felől] indulsz, ha abból az alapállásból indulsz, hogy mi az esztétikai érték.

A következő vizsgálat, amiben már Kárpáti Zoli is benne volt, meg még nem tudom, hányan, az a békési vizsgálat [volt]. Nagy vizsgálat. Mi készítettük elő [Losonczi] Ágival. Amikor elkezdtek csinálni, akkor lejött az András. A Hegedűs András. Tudták, hogy le fog jönni. Ahogy leszálltunk a vonatról – az is egy felejthetetlen dráma volt. Ő volt akkor az intézet igazgatója, és az egész Békés megyei pártbizottság várt rá. És az András a szállodában elsírta magát, mert szembesült azzal, hogy a Békés megyei pártbizottság őt még ma is miniszterelnöknek tekintette. Csinálhat ő bármit. Megdöbbenő volt. Este rendeztek egy nagy vacsorát, a pártbizottság. És akkor bementünk a szobába a szállodában, akkor sírta el magát.

A Békés megyei vizsgálatban én már családot kutattam. A paraszti kis családok is a gyerekeiket már nem engedték dolgozni a mezőgazdaságban, mert tanulni kell. Teljesen új stratégiák[at] követtünk. Életmód dolgokra kérdeztünk rá, többek között arra, milyen gyakorisággal mosnak stb. Akkor ez döbbenetes volt, és az ember akkor tanulta meg, hogy mi mindenre figyeljen, ha életmódot kutat. Hogy minden mosásban számtalan zsebkendő volt. Szóval annyi zsebkendő, amennyi nincs. És aztán elkezdünk [gondolkozni azon,] hogy mi az Isten, hogy huszonhat zsebkendő van hetenként a mosásban, vagy több. Kiderült, hogy az iskolában megkövetelték, hogy zsebkendőt kell vinni a gyerekeknek. Na, most a zsebkendő ennek kapcsán a kultúra szimbólumává vált.

Tehát aki kulturált, az nagyon sok zsebkendőt fogyaszt. Azért mesélem el ezeket, mert énszerintem így tanultuk meg a szociológiát.

A békési [kutatást] a [Losonczy] Ági, a Kárpáti Zoli meg én csináltuk az intézetben, és hol az én lakásomon, hol az Ági lakásán. Hát az elképesztő volt, mert nem volt akkor még számítógép, tehát striguláztunk. Táplálkozásra is. Borzasztó monoton volt a munkastrigula, Ágival énekeltük, hogy „*egy hetente, egy hetente, egy naponta*”. Nagyon-nagyon sok [kérdőívünk] volt.

Jóval később, [Lackó fiam hatására elkezdett érdekelni] a filmművészet. Nincs messze az irodalomtól. Az, hogy aztán [a villatörténeti kutatásban] megpróbáltam képileg is [rögzíteni] az interjút, nagyon erősen összefügg azzal, hogy [ezáltal] megjelent az ember. Meg kell mondani, nagyon tanulságos volt az, hogy mennyivel többet tud meg az ember egy személyiségről, ha nem csak a hanganyag van meg. Tehát a gesztusai, a szemei, amit a kezével csinál. Ha pusztán a történetet olvasod vagy hallgatod, azt mondod, hogy vagy hazudik vagy nem. Na most [hadd] tegyem ehhez hozzá még a tartást, az arcot, a grimaszokat, a gesztusokat, a testbeszédet. A beszélgetést én csináltam. És a szoba sarkában volt egy fiú, aki mozdulatlanul felvette. Az volt a kikötésem, hogy ne hogy mozgassa a kamerát, mert nem filmet akarok, hanem azt akarom látni, ami látható.

Az első vizsgálatot egyébként jóval korábban, Sipos Zsuzsával csináltuk [még] a Népművelési Intézetben. Mégpedig egy ilyen kultúravizsgálatot, interjúkkal. A Zsuzsa néprajzos volt. Én a Zsuzsától rengeteget tanultam, és hát azok [az alkalmak] is nagy élmények voltak. Mit tudom én, benn ültünk egy faluban egy fiatal parasztcsaládnál. És velünk jött a tanító, a falu tanítója, hogy fogadjanak bennünket. Tehát elég bizalmatlanok voltak. A férj kiment éppen állatokat etetni. És a tanító, hogy oldja a bizalmatlanságot, azt mondja, hogy hát Mariska vagy Juliska! Nincs most bent a férje. Hányszor szoktak hetenként? Erre aszondja a Juliska, gondolkodik egy kicsit és aszondja, hogy „*Tanító Úr! Írjon be egy olyan átlagost.*”

Sokszor volt, hogy nővel interjúztam szülés stb. [témában], tehát ami velünk, nővel történhet. És egyszerűen attól, hogy látták valószínűleg a szememen, hogy én ezt tudom, ezt ismerem, ezt átéltem, ezt átéreztem, ettől elképesztő dolgokat elmeséltek.

Hát persze az ember rengeteget tanult a szakmából és az irodalomból, de ezek a személyes tapasztalatok, ezek kitörölhetetlenek. Sok mindent lehet megtanulni könyvből, de ezeket nem. Én azt állítom, mint minden szakmánál, a szociológiánál is [különböző hozzáállások léteznek]: van egy szociológusfajta, aki nagyon jó az adatok feldolgozásában – mondjuk, ha ezek jól felvett adatok. És van egy másik típusú szociológus, aki csak akkor tud jó lenni, ha van egy olyan személyiségvonása, ami az emberi kapcsolatok [kialakítását] jelenti. Nekem – ez egy nagyon érdekes dolog – kialakult egy olyan tapasztalom egyébként, hogy amikor az embereket meséltetem, és [van] egy olyan szituáció, amikor valami olyan történik velem, amihez hasonló velem is megtörtént, akkor elmesélem. Az kinyit mindent.

HIVATKOZÁSOK

- A *Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján* (1989–1994) Kelenföldi Kiadó – ELTE – Múzsák – 1956-os Intézet.
- Halász P. (2006) Hatvan éves a Magyar Művelődési Intézet. *Szín*, 6.
- H. Sas J. (2003) *Közelmúlt – Rendszerváltások, családtörténetek*. Budapest: Új Mandátum.
- K. Horváth Zs. (2022) *Mérei Ferenc I–II. I. kötet: Peremhelyzet és a remény szocializmusa 1909–1945, II. kötet: Szocialista felvilágosodás és törzsi avantgárd 1945–1986*. Budapest: Korall Társadalomtörténeti Egyesület.
- Papp I. (2002) A Nékosz legendája és valósága. In Romsics I. (szerk.) *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Budapest: Osiris, 309–338.
- Romsics I. (2011) *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19-20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest: Osiris.
- Sváby E. (2013) A pártvezetők gyermekeinek óvodai ellátása, avagy élet a Rákosi Mátyás Gyermekotthonokban. *Múltunk*, 1, 218–236.
- Szabari V. (2020) Az 1960-as években intézményesülő magyar szociológia társadalmi és politikai környezete. *Korall*, 80, 79–100.
- Újvári P. (szerk.) (2000 [1929]) *Magyar Zsidó Lexikon*. Budapest: Makkabi.